

М. П. Бобро

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Вербальні репрезентанти архетипу «жити багатом» в українському лінгвокультурному просторі

Бобро М. П. Вербальні репрезентанти архетипу «жити багатом» в українському лінгвокультурному просторі. Стаття присвячена аналізу вербалізації поняття багатого життя в українській історичній і сучасній літературній та діалектній лексиці і фразеології. Розглянуто образи та уявлення з різних сфер життя людини, які репрезентують поняття заможного життя в українській мові і є важливим формантом національної мовної картини світу. Проаналізовано символічні значення образів, які є репрезентантами заможності у культурній свідомості народу і отримують вербальне вираження в українській мові.

Ключові слова: *багате життя, етнокультурні архетипи, мовна свідомість, символ.*

Бобро М. П. Вербальные репрезентанты архетипа «жить богато» в украинском лингвокультурном пространстве. Статья посвящена анализу вербализации понятия богатой жизни в украинской исторической и современной литературной диалектной лексике и фразеологии. Рассмотрены образы и представления из разных сфер жизни человека, которые репрезентируют понятие богатой жизни в украинском языке и являются важным формантом национальной языковой картины мира. Проанализированы символические значения образов, которые являются репрезентантами богатства в культурном сознании народа и получают вербальное выражение в украинском языке.

Ключевые слова: *богатая жизнь, этнокультурные архетипы, языковое сознание, символ.*

Bobro M. Verbal representatives of the archetype «to live wealthy» in Ukrainian linguistic-cultural space. The article analyses verbalization of the notion of wealthy life in Ukrainian historical and modern literary and dialect lexis and phraseology. Images and views from different life spheres are considered that represent the notion of wealthy life in the Ukrainian language and are important formants of the national linguistic world-image. Symbolic meanings of the images that are representatives of wealth in people's cultural consciousness and get verbal expression in the Ukrainian language are analysed.

Key words: *wealthy life, ethnocultural archetypes, linguistic consciousness, symbol.*

Багатство — соціальний феномен, що супроводжує цивілізаційний розвиток людства. Накопичення багатства у містах і поселеннях та розвиток торгівлі призвели до майнової та соціальної стратифікації суспільства та виникнення «бідних» і «незаможних» поруч із «багатими» та «заможними» [1:747]. У слов'янській культурі багатство — це земні блага, що пов'язуються із уявленнями про долю, вдачу, прихильність Бога, предків та інших вищих сил. Родючість, добробут були і залишаються основною метою численних ритуалів у складі календарних та сімейних обрядів [7:203]. Багатство як соціокультурне явище віддавна привертає увагу дослідників і розглядається в різних аспектах: етнокультурному, міфологічному, лінгвокультурному і власне лінгвальному. Однак, попри пильну увагу дослідників до особливостей вербалізації образу багатого життя, багато важливих питань залишаються не вивченими або ж потребують уточнення чи переосмислення.

Об'єктом аналізу є українська лексика і фразеологія (зокрема і паремії) зі значенням «жити багатом». Мета статті — з'ясувати особливості мовної репрезентації поняття багатого життя в українській мові з огляду на етнокультурні традиції. Матеріал дослідження становить близько 60 дієслів і 80 сталих виразів, прислів'їв, приказок тощо із значенням «жити багатом». Ці одиниці вилучені методом суцільної вибірки з історичних словників української мови різного періоду (XVI–XIX ст.), діалектних, тлумачних та фразеологічних словників сучасної української мови, збірок українських прислів'їв, приказок і обрядових пісень тощо, зокрема: «Словник української мови: В 11 т.» (гол. редкол. І. Білодід, 1970–1980), «Словник бойківських говірок» (М. Онишкевич, 1984), «Матеріали до словника гуцульських говірок» (Ю. Піпаш, Б. Галас, 2005), «Словник буковинських говірок» (Н. Гуйванюк, 2005), «Фразеологічний словник української мови: Кн.1, 2» (В.М. Білоноженко та ін., 1999), «Словник

української мови XVI — першої половини XVII ст.» (відп. ред. Д. Гринчишин, 2005), «Словарь украинского языка» (за ред. Б. Гринченка, 1958–1959), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» (М. Номис, 1993), «Галицько-руські народні приповідки» (І. Франко, 1910).

Лексика і фразеологія на позначення багатого життя яскраво відображає відповідні архетипи, характерні для української культури. В основі номінацій на позначення багатства і багатого життя лежать образи та уявлення, пов'язані з різними сферами життя людини. Це, в першу чергу, їжа, гроші, соціальні ознаки. На різних історичних етапах розвитку суспільства уявлення людей про багатство змінювались. Найпершим показником багатства для людей була наявність засобів харчування. Їжа українців — це символ традицій, культури етносу, якоюсь мірою матеріального стану народу. За всіх часів і в усіх народів було найбільшою святістю, коли лежав на столі хліб. У слов'янській культурі хліб є вищою цінністю, головним ресурсом життя, символом достатку, здоров'я та родючості. Це найвиразніший і найпопулярніший атрибут слов'янського харчування, що мав в Україні символічне значення життя, роду, сім'ї. Якщо хліб упаде на землю, що здавна вважається великим гріхом, його одразу піднімають, тричі цілують і просять вибачення в Бога. Як свідчить народна мудрість, *багачі їдять калачі*. Саме побажання багатства і достатку символізував хліб у давній традиції зустрічати хлібом-сіллю дорогих гостей [11:412; 14], адже *як хліб буде, то й все буде*. Хліб був головною стравою будь-якого святкового столу. На Різдво пекли великий білий хліб — крачун — символ родинного добробуту, а колядники за традицією бажали *жити, пшениці і всякої пашици*; *«хай у вас достаток завжди гостює, хліба ніколи нехай не бракує»*. Все це знайшло своє відображення у відповідних фразеологічних одиницях: *хліб — усьому голова; коли єсть хліба край, той й під вербою рай, а як хліба ні куска, так і в горниці тоска; діждатися пшеничних паляниць; жити і хліб жувати; мати і хліб і до хліба; мати кусок/шматок хліба (насуцного); хліб їсти*. При цьому відсутність хліба взагалі, або свіжого хліба символізує бідність і нестатки: *їсти сухий хліб*. Мовний матеріал дозволяє стверджувати, що уявлення про хліб як основу багатства є явищем історично змінним, відносним. Очевидно, хліб виконував таку функцію, коли злакові культури були основ-

ним продуктом харчування. З часом цінність хліба не зменшується, але релятивізується, і тоді виявляється, що наявність лише одного хліба стає ознакою бідності: *перебиватися з хліба на воду/квас/сіть; сидіти на хлібі і воді*.

Ще одним важливим засобом харчування слов'ян є молоко та молочні продукти (сир, сметана, вершки, масло) — об'єкт міфологічних вірувань, магічних ритуалів та захисту. Сир був обрядовим блюдом, що символізує у народній культурі новизну, чистоту, родючість, є ознакою заможного життя: *жити/купатися/плавати, як сир у маслі* [9:284–288; 11:220–222; 4:539]. Сир є традиційною начинкою вареників — національної української страви, яка є ще одним символом багатого і щасливого життя у народному світогляді: *жити/купатися/плавати як вареник у маслі/сметані*. Із достатком асоціюється також сало — важливий продукт харчування у раціоні українців. Кажуть *жити як бобер у салі; жити/жируватися як почка/нирка в салі*. У минулі часи сало було дуже важливим елементом харчування завдяки своїй дуже високій харчовій цінності, а також здатності зберігати свої властивості протягом тривалого часу без спеціального охолодження. Сало на столі означає добробут і поживність: *живу добре: сало їм, на салі сплю і салом укриваюсь; якби мені паном бути, то я б сало із салом їв* [4:521–22; 14].

Вербальне вираження як символ багатства отримав мед — продукт, який має широке ритуальне застосування, символізує безсмертя, родючість, добробут, щастя, «солодке» життя: *жити мов у меду; жити, як мед пити* [9:208–210; 4:357]. Часто мед поєднується із хлібом та іншими архетиповими продуктами харчування: *пошли нам, Боже, з неба, чого нам треба: хліба та сала, молока та меду; як там не мед, так там не масло; хоч би тебе, паночку, чорт узяв, тобі хліба з медом не дам; «Хлібонько житний, пшеничний,.. Богу величний» разом із «солодким медком» обов'язково має бути на Різдвяному столі для частування «гостя любого» і навіть «Бога самого» [5:75].*

Про важливість хліба й меду для добробуту родини свідчить і велика кількість замовлянь, як от: *поможи, Боже, зжати жито, пшеницю і всяку пашицю; дай, Боже, діждати і на той год жати; Господи, пошли бджолам моїм зачати густії меди, жовтїї воски, частїї рої, Господу Богу на хвалу, а мені, господареві вашому, на пожиток; щоб вільно рої одходили и сідали на моїй па-*

сіці... зо всіми пожитками» тощо [3:53–59; 17:163–170,181–182].

Із темою їжі пов'язані також дієслівні лексеми *жирувати, зажирувати, ожиритися, вележирувати*. Сучасна палітра значень іменника *жир* досить широка: розкіш, добро, багатство, здобич м'ясоїдних тварин, корм тощо. Корінь — *жир-* (*-žirь-*) є дуже давнім за походженням і загальноприйнятої етимології не має. Найчастіше він зіставляється із праслов'янським *ziti* («жити»), що певною мірою підтверджується також значенням іменника *жира* «життя, існування», який і досі зберігся в певних російських діалектах [12:181]; за іншою версією, порівнюється із вірменським *gēr* «жирний, родючий» [2:198; 18:56]. І. Огієнко вважає старослов'янське слово *жирь* («трава й кормові рослини для тварин; пасовисько») спільнокореневим із старослов'янським *жърѣти, жръти, жьръти*, від якого походить сучасне *жертви*, пов'язане із традицією жертвоприношення, коли «...на місці таки й їли її [жертву — хліборобські плоди й тварини]. При цій нагоді їли більше ніж звичайно, і тому слово жърѣти, жръти, жьръти (що в основному означало: приносити жертву) згодом набуло собі й другісного значення: їсти пожадливо і багато» [6:39,45]. Ймовірно, саме ідея надмірності (див. значення «надлишок, що призводить до тління, загибелі» [13:113]), а також здобичі без докладання зусиль, і лягла в основу вищезазначених дієслів на позначення багатого життя, адже вона легко простежується у їх значеннях, надаючи лексемам пейоративної конотації: *жирувати* «жити в розкоші, нічого не роблячи»; *зажирувати* «почати жирувати, пустувати», *вележирувати* «розкошувати, жити по-панські», причому в останньому випадку значення додатково підсилюється префіксом *веле-* «дуже, багато».

Оцінка багатства, яке є надмірним і проявляється в безтурботному житті, міститься також у семантиці номінацій *розкошиться, розкошувати, порозкошувати, порозкошуватися, пророзкошувати, відрозкошувати*. Розкіш — надмір у достатках, надмірності у задоволенні життєвих потреб, пов'язані із марнотратством [16:698]. Внутрішня форма дієслова *достаткувати*, утвореного від іменника *достаток*, яскраво ілюструє, що багате життя має бути таким, коли всього достатньо, і не більше. Негативне ставлення до надмірних матеріальних та фізичних статків яскраво виражене у відповідних фразеологічних словосполученнях, які ілюструють погані наслідки подібного життя: *біситися/ казитися/ дурити з жиру; тонуту/потопати*

в розкошах; опливати в достатках; пор. також *грошей кури не клюють; аж з горла лізе/пре; тільки пташиного молока не вистачає*. Однак слід зазначити, що розкіш може мати й цілком позитивне значення щасливого забезпеченого життя, коли семантика надмірності відсутня. Так, наприклад, давнє дієслово *гойновати* «добре жити, розкошувати», так само, як і відповідний прикметник *гойний* «щедрий, розкішний, гарний, буйний, веселий, родючий», повністю позбавлене негативною оцінності.

Із розвитком тваринництва народна символіка на позначення достатку розширилася такими предметними та вербальними символами, як *пир'я, хутро, волосся* тощо. До метафоричних одиниць належать: *оперитися; опернатити; вбиватися в пир'я; матися в пірю; в піре порастати* в значенні «заможності, багатіти, нажити статок». Хутро та хутрянні вироби здавна є атрибутом і символом багатства, родючості. При хрещенні немовля за традицією треба нести до церкви та назад на кожусі, щоб було багатим. Кожух — один із найдавніших видів одягу у слов'янських народів, ознака статків, заможності: *кожух та свита, то й душа сита; роби, дочко, так не будеш ликом кожуха шить; от такі наші вжитки: ні кожуха, ні свитки; ой будь, зятю, багатий, як той кожух пелехатий*. Волосся є символом численності, багатства, достатку та щастя: *жити кучеряво; від розкоші кудрі вьюця, від журби сігуця; хто волохатий, той буде багатий; як була я у батенька, ходила я чубатенька*. Через волосся відбувається зв'язок людини з Богом (богами) [4:296,444; 7:420–423; 10:16–18; 14].

У слов'янському мовознавстві етимологія лексем на кшталт *багатити, забагатити* традиційно пов'язується із слов'янським коренем **bogъ*, значення якого трактують як «той, що наділяє благом, багатством»: *бог багатий, то й нам дасть*. Бог постає також батьком, який піклується про своїх дітей, надаючи їм усього необхідного: *Бог — батько: як буде нас тримати, то буде й годувати; Біг батько і пречиста Мати не дасть загинати; кого Бог сотворить, того не уморить; дав Бог роток, дасть і кусок*. Він дає людям щастя та долю, що теж передбачає добробут (*біг дає долю тай волю; як буде доля, то буде й льоля*), причому дарує щедро (*це Бог ни все роздав, що мав; як Бог дає, то не продає*). У Бога люди просять допомоги та достатку, а також бажають Божої допомоги іншим: *пошли, Боже, з неба, чого нам треба; Господи помилуй та грошей дай; роди, Боже, на всякого*

долю; пошли вам, Боже, здоров'я та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину. Уявлення про отримання матеріальних благ як знак прихильності Бога вербалізується також у лексичних одиницях *раювати*; *жити як у Христа за пазухою*; *сидіти як у Бога за дверима/плечима*. Атрибутами раю, небесного життя є цвіт, цвітіння; квіти символізують сили, життя, майбутнього врожаю, що бачимо у номінаціях *процвітати*, *процвітатися* [10:530].

Із подальшим розвитком суспільства у результаті процесів поділу праці, товарного виробництва, обміну виникають гроші. У сучасному світі вони є стереотипним символом багатства. Наприклад, на весіллі молодят дарують гроші, осипають грошима після вінчання на знак побажання багатства та процвітання. Оскільки гроші втілюють багатство, існує безліч ритуалів та вірувань для їх отримання та примноження. Гроші — монети — запікають у каравай, і той, хто отримає шматок із монетою, за повір'ям буде жити у достатку і гараздах [8:56–59]. Символом заможності виступають гроші у фразеологізмах *у кишені бряжчить*; *карбованці бряжчать*; *гроші лопатою/жменем горнути/гребти/горнути*; *копійка в кишеню пливе*; *ворочати мільйонами тощо*. Відсутність грошей, відповідно, є ознакою бідності: *ані копійки (ламаной/щербатой/мідної) немає за душею*; *перебиватися з копійки на копійку*.

Фразеологізм *купатися в золоті* актуалізує інший стародавній символ матеріальних статків. Золото репрезентує багатство, красу, довговічність, що співвідносяться із уявленнями по «верхній світ», сферу божественного. Це символ Сонця, світла, святості, стійкості, знатності. Вже в біблійські часи золото символізує могутність та багатство, що відображає реальну владу цього коштовного металу у ті далекі часи. Золото було серед подарунків волхвів новонародженому Ісусу: «*Ливан, миро, золото в дарі там принесло аж три царі*» [5:5]. Як символ заможності та вдачі золото є одним із найпопулярніших образів у піснях, зиченнях, гаданнях, поезії тощо: «*У золоті, в аксамиті, / Мов та квіточка*

укрита, / Росла я, росла.» (Т. Шевченко, «Породила мене мати...» [20:127]); *Дай, Боже, панувати — на золотих кріслах сидать.* [8:352–355, 4:253; 14].

Соціальне підґрунтя багатства простежується у дієсловах *панувати*, *запаніти*, *пропанувати*, *спаніти* та словосполученнях типу *жити паном* тощо. Панами називали поміщиків у старій Польщі, Литві, дореволюційній Україні і Білорусії, в результаті чого лексема пан отримала переносне значення «людина, яка виділяється розбещеною поведінкою, нетрудовими звичками, надто витонченими манерами і т. ін.» [15:41]. Таке негативне значення, що акцентує увагу на багатстві, отриманому без докладання зусиль, закріплене у номінаціях *запаніти*, *спаніти*, *допаніти*. Але пан в українській культурі — поважана в суспільстві людина, звідси постала ввічлива форма звертання до осіб чоловічої (*пан*) і жіночої (*пані*) статі, а також звертання типу *пан-господар*, *панотець*, *паніматка* тощо [4:431–432]. Саме в такому позитивному сенсі вживається лексема «панувати» у поезії Т. Шевченка і має тут значення «бути хазяїном, жити вільно на власній землі»: «*Буду сто літ жити, / Тебе годувати, / В жупані ходити, / Буду панувати*» (Т. Шевченко, «Сова» 19:258).

Як бачимо, поняття багатства і багатого життя є важливим фрагментом соціальної і культурної свідомості українського народу, яке набуло характерного вербального вираження. Дієслівна лексика і фразеологія на позначення багатого життя репрезентує різноманітні етнокультурні та міфопоетичні образи, пов'язані з уявленнями та традиційними віруваннями українців про заможність від найдавніших часів і до сьогодні. Перспективним видається подальше дослідження тих фрагментів українського лінгвокультурного простору, насамперед діалектних, міфоритуальних, календарно-обрядових, що репрезентовані недостатньо вивченою на сьогодні джерельною базою, яка містить матеріал надзвичайно важливий для цілісних уявлень про історичні витоки та етнокультурну маркованість уявлень про багате життя.

Література

1. Гамкрелідзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы / Т. В. Гамкрелідзе, В. В. Иванов. — Тбилиси : Издательство Тбилисского Университета, 1984. — 1330 с.
2. Етимологічний словник української мови : В 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [ред.-упоряд. О. С. Мельничук]. — Т. 2 : Д—Копці. — К. : Наук. думка, 1985 — 571 с.
3. Ефименко П. Сборник малороссійскихъ заклинаний / Ефименко Петр. — М. : Университет. тип., 1874. — 70 с.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник–довідник / Віталій Вікторович Жайворонок. — К. : Довіра, 2006 . — 703 с.
5. Коляди і щедрівки на Різдво Христове і Богоявлення з додатком пісень страсних, воскресних і інших пісень церковних. — 83 Grand Street, Jersey City, N. J. : Свобода, 1927. — 96 с.
6. Огієнко І. І. Етимологічно–семантичний словник української мови : у 4 т. / Іван Іванович Огієнко/ [ред. Юрій Мулик–Луцик]. — Т. 2: Е — Л. — Вінніпег : Trident Press Ltd, 1982 . — 400 с.
7. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — Т. 1: А—Г. — М. : Международные отношения, 1995. — 578 с.
8. Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — Т. 2: Д — К (Крошки). — М. : Международные отношения, 1999. — 702 с.
9. Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — Т. 3: К (Круг) — П (Перепелка) — М. : Международные отношения, 2004. — 697с.
10. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — Т. 4: П (Переправа через воду) — С (Сито).— М. : Международные отношения, 2009. — 656 с.
11. Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / [под ред. Н. И. Толстого]. — Т. 5: С (Сказка) — Я (Ящерица). — М. : Международные отношения, 2012. — 736 с.
12. Словарь русских народных говоров. — Вып. 9: Е (Ерепеня) — З (Заглазеться). — Л. : Наука, 1972 . — 392 с.
13. Словарь русского языка XI–XVII вв. — Вып. 5: Е — З (Зинутие). — М. : Наука, 1978 . — 392 с.
14. Словник символів / [Потапенко О. І., Дмитренко М. К., Потапенко Г. І. та ін.]; за заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. — К. : Ред. часопису «Народознавство», 1997. — 156 с.
15. Словник української мови: в 11 т. — Т. 6: П — П (Поїти). — К. : Наукова думка, 1975. — 832 с.
16. Словник української мови: в 11 т. — Т. 8: П (Природа) — Р (Ряхтливий). — К. : Наукова думка, 1977. — 928 с.
17. Українські замовляння / [упоряд. М. Н. Москаленко]. — Київ : Дніпро, 1993. — 309 с.
18. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / М. Фасмер. — Т. 2 : Е—М (Муж). — М. : Прогресс, 1986. — 672 с.
19. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Григорович Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 2001. — Т. 1: Поезія 1837 — 1847. — 784 с.
20. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Тарас Григорович Шевченко; [редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін.]. — К. : Наук. думка, 2001. — Т. 2: Поезія 1847 — 1861. — 784 с.